

بررسی شاخصهای تربیت دینی در برنامه های درسی دوره های فرماندهان و مدیران

هاشم ندایی *

حسن بختیاری **

جعفر محمدی ***

پذیرش نهایی: ۹۳/۳/۲۰

دریافت مقاله: ۹۳/۱/۱۶

چکیده

این تحقیق، که با هدف تعیین میزان انطباق برنامه‌های درسی فرماندهان و مدیران با شاخصهای تربیت دینی انجام شده است از نظر هدف، کاربردی و از نظر نوع گردآوری داده‌ها، توصیفی از نوع پیمایشی است. جامعه آماری تحقیق شامل فراگیران، دانش‌آموختگان، استادان، مدیران و کارشناسان آموزشی دوره‌های فرماندهی و مدیریت است. با استفاده از فرمول کوکران حجم نمونه تحقیق ۱۵۰ نفر تعیین شد. ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه محقق ساخته با ۵۱ سؤال بود که روایی آن با استفاده از روش اعتبار محتوا و پایایی آن با محاسبه آلفای کرونباخ (۰/۹۵۱) تعیین شد. ابتدا کل اعضای جامعه آماری به دو گروه دانشجویان - دانش‌آموختگان و استادان - مدیران - کارشناسان تقسیم، و به نسبت، سهم نمونه هر گروه تعیین گردید. برای توصیف داده‌ها از شاخصهای مرکزی و پراکندگی و برای تحلیلهای آماری از آزمونهای فریدمن و کروسکال والیس استفاده شد. نتایج تحقیق نشان داد: شاخصهای بصیرت و ولایتمداری بیش از سایر شاخصها در برنامه‌های درسی دوره‌های فرماندهان و مدیران مورد توجه قرار گرفته؛ بنابراین جهتگیری عمده برنامه‌های درسی دوره‌های فرماندهان و مدیران سپاه مبتنی بر افزایش بصیرت و ولایتمداری است.

کلید واژه‌ها: شاخصهای تربیت دینی فرماندهان، برنامه‌های درسی دینی در سپاه، تربیت دینی فرماندهان سپاه.

hbakh4039@yahoo.com

* استادیار گروه تعلیم و تربیت دانشگاه جامع امام حسین (ع)

hnedae@yahoo.com

** استادیار گروه تعلیم و تربیت دانشگاه جامع امام حسین (ع)

momino70@yahoo.com

*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی

مقدمه

تعلیم و تربیت انسانها در حدی از اهمیت است که پیامبر اسلام (ص) رسالت خود را تعلیم و تربیت اعلام فرمودند. از دیدگاه اسلام، تربیت دینی و اخلاقی مسلمانان و بویژه متولیان اداره جامعه اسلامی یکی از وظایف اساسی کارگزاران و مدیران است. بر این اساس سازمانها و نهادهای انقلابی جمهوری اسلامی ایران برای تعلیم و تربیت کارکنان خود نظام آموزشی و تربیتی طراحی کرده‌اند. هر نظام آموزشی در برگیرنده چندین زیر نظام است که یکی از آنها برنامه ریزی درسی است. برنامه درسی مجموعه‌ای از فرصتهای یادگیری پیش بینی شده‌ای است که برای تحقق اهداف آموزشی و تربیتی کارکنان در سازمانها تهیه و اجرا می‌شود.

سپاه پاسداران انقلاب اسلامی به عنوان نهادی انقلابی که مأموریت پاسداری از انقلاب اسلامی را به عهده دارد، زمانی می‌تواند بدرستی از عهده این وظیفه برآید که کارکنان (بویژه فرماندهان و مدیران) آن علاوه بر برخورداری از دانش و مهارتهای فنی و تخصصی مورد نیاز از اخلاق و تربیت دینی برخوردار باشند. بر اساس تحقیقی که در سال ۲۰۰۶ انجام شده از نظر کارشناسان، مهمترین موضوعات حوزه منابع انسانی عبارت است از:

- ۱- حفظ و بهسازی کارکنان کلیدی با ۷۵ درصد
- ۲- مشارکت کارکنان و ارتقای بهره‌وری با ۶۰/۷ درصد
- ۳- آموزش و توسعه رهبری با ۵۹/۸ درصد
- ۴- کاربرد فناوری در بهبود عملیات منابع انسانی با ۵۵ درصد.

(Benefit Journal; No1, 2006، نقل از قلیچی، ۱۳۸۶)

سپاه برای ایجاد توان مورد نیاز در فرماندهان و مدیران رده‌های مختلف به طراحی برنامه درسی برای آنان اقدام کرده که دوره دافوس مهمترین دوره بلند مدت و دوره‌های مرکز امامت نیز مهمترین دوره کوتاه مدت برای فرماندهان و مدیران است. از آنجا که هدف برنامه‌های درسی این دوره‌ها بهبود وضعیت تربیتی و آموزشی فرماندهان و مدیران در ابعاد فنی و تخصصی و تربیت دینی آنان است، تعیین اینکه این دوره‌ها تاچه حد اهداف سپاه را در حوزه تربیت دینی فرماندهان و مدیران تأمین می‌کند از نیازهای مهم مسئولان امور تربیتی و آموزشی سپاه است.

هر دوره آموزشی یک برنامه درسی دارد که طی آن فرصتهای مناسب یادگیری برای شرکت

کنندگان دوره به منظور رسیدن به اهداف مشخص تعیین می‌شود؛ به عبارت دیگر می‌توان گفت برنامه درسی طرح و نقشه یادگیری است. «برنامه درسی مجموعه قواعد و ضوابطی است که به همه عوامل و عناصر یادگیری منطبق و سازمان می‌دهد و به فعالیتهای یادگیری نظام می‌بخشد» (ملکی، ۱۳۸۹: ۲۱).

سپاه پاسداران انقلاب اسلامی به عنوان نهادی ارزشی برای تربیت کارکنان خود (بوژه فرماندهان و مدیران) نیازمند برنامه‌های درسی سودمند، مطلوب و سازنده است. نظر به اهمیت ویژه فرماندهان و مدیران در این نهاد، وجود برنامه‌های درسی کامل و منسجم، که محتوای تربیتی آن مطابق با شاخصها و روشهای تربیت اسلامی باشد، بسیار ضروری است. طی سالهای اخیر فرماندهی محترم کل سپاه بر تربیت دینی فرماندهان و مدیران تأکید زیادی کرده‌اند بر همین اساس مسئولان تلاش کرده‌اند برنامه‌های درسی آنان بیش از پیش با شاخصهای تربیت دینی منطبق باشد لیکن متأسفانه تاکنون پژوهشی در این خصوص انجام نشده است. با توجه به خلأ در این زمینه، این تحقیق در صدد است میزان انطباق برنامه‌های درسی این دوره‌ها را با شاخصهای تربیت دینی مشخص کند؛ بنابراین مسئله تحقیق عبارت است از: «تعیین میزان انطباق برنامه‌های درسی دوره‌های فرماندهان و مدیران سپاه با شاخصهای تربیت دینی».

مقام معظم رهبری حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای می‌فرمایند: فرمانده بی ایمان به درد نمی‌خورد، به قدر ثقل کاری که به او محول می‌کنید، باید ظرفیت ایمانی داشته باشد. اگر نداشت فایده‌ای ندارد... هر چه سطح کار بالاتر می‌آید بایستی ایمان بیشتر باشد (۱۳۶۹/۶/۲۹). معظم له همیشه عموم پاسداران و فرماندهان را به تقویت توان معنوی توصیه فرموده‌اند که مسئولان آموزشی سپاه برای تحقق انتظارات ایشان، اقدامات و فعالیتهای تربیت دینی مناسبی در دوره‌های فرماندهان و مدیران پیش بینی کرده‌اند. تعیین میزان انطباق این دوره‌ها با شاخصهای تربیت دینی می‌تواند ضعفها و قوتهای برنامه‌های درسی فرماندهان و مدیران را در حوزه تربیت دینی مشخص کند. آگاهی مسئولان آموزشی و تربیتی سپاه از نتایج این تحقیق، زمینه را برای شناسایی عوامل و موانع توسعه تربیت دینی بین فرماندهان و مدیران و هر گونه اعمال تغییر در نوع فعالیتها و روشهای اجرای آنها را فراهم می‌کند؛ هم چنین آگاهی مسئولان سپاه از دیدگاه‌های استادان، دانش آموختگان و کارشناسان مسئول در حوزه طراحی و برگزاری دوره‌های فرماندهان و مدیران از دیگر نتایج این تحقیق است.

هدف این پژوهش، تعیین میزان انطباق برنامه های درسی دوره های فرماندهان و مدیران سپاه با شاخصهای تربیت دینی است. این تحقیق در صدد پاسخگویی به این سؤالات است که اولاً: شاخصهای تربیت دینی کدام است؟ ثانیاً هر یک از شاخصهای تربیت دینی در برنامه های درسی دوره های تربیت فرماندهان سپاه تا چه حد وجود دارد؟

مرور ادبیات موضوع

تربیت

موضوع تربیت یکی از مسائل مهم در دین اسلام و نظام اسلامی است. از تربیت تعاریف بسیاری شده است. استاد شهید آیت الله مطهری تربیت را این چنین تعریف می کند: «تربیت عبارت است از پرورش دادن، یعنی استعدادهای درونی ای را که بالقوه در یک شیء موجود است به فعلیت در آوردن و پروردن» (مطهری، ۱۳۷۶: ۵۷).

مقام معظم رهبری نیز می فرمایند: «منظور از تربیت فقط فراگیری نیست، بلکه بالاتر از فراگیری یک چیز دیگری وجود دارد که آن تربیت به معنای خاص است؛ چون تربیت در اصطلاح عام، شامل تعلیم هم می شود؛ پس تربیت در اصطلاح خاص چیزی غیر از تعلیم است و تعلیم به معنای یاد گرفتن است، اما تربیت به معنای شدن و به شکل خاصی در آمدن و یک هویت درست و مطلوبی را پیدا کردن است که شامل تربیتهای اخلاقی، تربیتهای دینی و به اصطلاح تزریق اخلاقیات در وجود انسانی می شود» (بانکی پور فرد و قماشچی، ۱۳۸۰: ۵۵).

بر اساس سند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران تربیت چنین تعریف شده است: " تربیت: «فرایندی تعالی جویانه، تعاملی، تدریجی، یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی است که به منظور هدایت افراد جامعه به سوی آمادگی برای تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبه در همه ابعاد، زمینه های مناسب تکوین و تعالی پیوسته هویت ایشان را در راستای شکل گیری و پیشرفت جامعه اسلامی فراهم می آورد» (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۸). تعریف فوق از تربیت تعریف مورد پذیرش محقق و مبنا در این تحقیق است.

تربیت دینی

انسان به دلیل بهره مندی از ابعاد مختلف زندگی در تمام ابعاد وجودی و روحی خود به تربیت

نیاز دارد. تربیتی مانند تربیت جسمی، تربیت اجتماعی، تربیت اخلاقی، تربیت دینی و... در این بین تربیت دینی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ چرا که تربیت دینی جنبه تربیت الهی دارد؛ همان گونه که ائمه معصومین (ع) نیز بر الهی بودن آن تصریح دارند و پیامبر اکرم (ص) نیز در خصوص اهمیت تربیت دینی در اسلام تأکید می‌کنند و می‌فرمایند: *أَدَّبَنِي رَبِّي فَأَحْسِن تَأْدِيبِي*: پروردگار من مرا تربیت نمود و چه نیکو تربیت کرد (شریعتمداری، ۱۳۹۰).

تربیت دینی برنامه‌ای است که هدف آن تقویت باورهای دینی و التزام عملی به آموزه‌های دینی و در نهایت تربیت انسانهاست. از تربیت دینی تعاریف زیادی شده است. باقری معتقد است: «تربیت اسلامی (تربیت دینی) شناخت خدا به عنوان ربّ یگانه انسان و جهان و برگزیدن او به عنوان ربّ خویش و تن دادن به ربوبیت او و تن زدن از ربوبیت غیر است» (باقری، ۱۳۸۷: ۶۱). صادق‌زاده قمصری و همکاران می‌نویسند: «تربیت دینی در مفهوم خاص آن یعنی مجموعه تدابیر و اقدامات سنجیده و منظم تربیتی به منظور پرورش و تقویت ایمان و التزام متریان به باورها، هنجارها و ارزشها، احکام و دستورها، اعمال و مناسک دینی است» (صادق‌زاده قمصری و همکاران، ۱۳۸۰: ۷). تربیت دینی در اسلام، هم به جهان بینی و مبانی اعتقادی و باورهای انسان نظر دارد و هم به اصول و ارزشهای اخلاقی، حقوقی، سیاسی و نظایر آنها متکی است. تربیت دینی هم با اندیشه و نظر فرد و هم با اخلاق و عمل او کار دارد. این دو قلمرو یا مناسبت، این دو حیث هرگز از یکدیگر جدایی نمی‌پذیرند. بنابراین تصور اینکه تربیت دینی تنها به منظور ایجاد تحول در نگرشها صورت می‌پذیرد و کاری با حوزه اخلاق و عمل ندارد، تصور بیجایی است؛ به علاوه، تربیت دینی به روشهای برگرفته از دین و احکام و قوانین دینی و یا شیوه‌های مورد تأیید دین نظر دارد و به گرایشها، احساسات، عواطف و هیجانات فرد جهت و معنا می‌بخشد (رهنمایی، ۱۳۸۸). در این تحقیق، تعریف صادق‌زاده و همکاران به عنوان تعریف مبنا مورد استفاده قرار گرفته است.

شاخصهای تربیت دینی

«شاخص به عنوان علامتی می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد که مسیری را مشخص می‌کند. معمولاً در جاده‌ها علامت‌گذاری شده تا در طی مسیر بتوان از فاصله‌ای که تا مقصد در پیش است آگاه شد؛ به عبارت دیگر، هر شاخص به تشخیص راه کمک می‌کند و هم چنین انتخاب راه صحیح از نا صحیح را میسر می‌سازد و به کمک آن می‌توان به مقصد رسید» (مشایخ، ۱۳۸۹: ۹۳). برای تربیت دینی، نشانه‌ها و شاخصهایی هست که استفاده از آنها هم به برنامه‌ریزان و مسئولان

امور تربیتی کمک می‌کند تا فعالیتها و اقدامات لازم را در برنامه درسی پیش بینی کنند و هم شاغول مناسبی است برای ارزیابی میزان تحقق اهداف تربیتی در مراکز آموزشی و تربیتی. صاحب‌نظران در باب شاخصهای تربیت دینی مباحث مفصلی دارند که برای رعایت اختصار به برخی از این دیدگاه‌ها اشاره می‌شود: «مهمترین تعبیرهایی که وضعیت‌های نهایی یا اهداف را نشان می‌دهد به این شرح است: رشد، طهارت، حیات طیبه، هدایت، عبادت، تقوا، قرب، رضوان، اقامه قسط، فلاح، تفکر و تعقل، استقلال و عزت جامعه اسلامی، تعاون، تزکیه و تهذیب و صحت، قوت و نظافت» (باقری، ۱۳۸۷: ۷۳ و ۷۴).

سعید زاده (۱۳۸۸) در تحقیقی با عنوان بررسی شیوه‌های حفظ و ارتقای شاخصهای معنویت در سپاه، مهمترین شاخصهایی که تحقق آنها در نیروهای مسلح بویژه سپاه پاسداران می‌تواند نیروی آرمانی را برای دستیابی به اهداف متعالی نظام اسلامی به وجود آورد از منابع دینی مشخص کرده است: «اهتمام به دعا، نیایش و انس با قرآن، استغفار و توبه، هجرت، جهاد و شهادت، ایمان به غیب، محاسبه نفس و بازنگری در خود، محبت و اتصال قلبی به اهل بیت، صبر، استقامت، شجاعت، ایثار و فداکاری، ارتباط با عالمان و اسوه‌های اخلاق» (سعید زاده، ۱۳۸۸: ۶۳-۴۵).

کشاورز (۱۳۸۷) با استناد به آموزه‌های دینی تعدادی از شاخصها را با سه ویژگی تربیت یعنی معرفت، انتخاب و عمل بدین شرح بیان می‌کند: معرفت و بصیرت، تفکر و تعقل، کرامت انسانی، عزت نفس، اعتدال، صبر و بردباری، محبت و مهر ورزی، حریت و آزادگی، عمل» (کشاورز، ۱۳۸۷: ۹۷ تا ۱۰۲).

دفتر خودارزیابی شایستگی‌های پاسداری در سپاه نیز شاخصهای پاسداری را به این شرح ذکر کرده است: "معرفت و ایمان، عبودیت و عمل صالح، اصالت و نجابت خانوادگی، اعتقاد و التزام عملی به ولایت فقیه، تقوا و پرهیزکاری، شایستگی‌های اخلاقی، پرهیز از تجملات و دنیا‌گرایی، بصیرت و عمل انقلابی، روحیه جهادی و عاشورایی، رشد ذهنی، فکری و شخصیتی، تعامل و روابط اجتماعی و سازمانی، آمادگی جسمانی، نظامی و حفاظتی" (فرارگاه تحول و تعالی سپاه، ۱۳۹۰: ۲۶ و ۲۷-۵۲ و ۵۳).

معاونت آموزشهای عقیدتی سیاسی سپاه نیز در ابلاغیه برنامه‌های تفصیلی تربیتی در سال ۱۳۸۸ به مراکز آموزشی، معیارها و شاخصهای آموزشی - تربیتی را چنین آورده است: «میزان معرفت و اعتقاد نسبت به مبدأ و معاد، میزان معرفت و اعتقاد نسبت به ولایت خدا، پیامبر

اعظم(ص)، ائمه معصومین (ع) و فقها، میزان معرفت و اعتقاد به ارزشهای الهی انسان و تکلیف و مسئولیت او در قبال خداوند، میزان التزام به دستورها و احکام اسلامی، میزان التزام به حاکمیت و ولایت فقیه، میزان تمسک و عمل به قرآن و سنت و سیره معصومین (ع)، میزان برخورداری از انگیزه جهادی و انقلابی، میزان باور به کمال و جامعیت دین اسلام در زندگی فردی و اجتماعی، میزان پایبندی به احیای ارزشهای اسلامی و انقلابی، میزان پایبندی به اخلاق، رفتار و منش پاسداری (فردی، خانوادگی، سازمانی و اجتماعی)، میزان اشتیاق برای انس و ارتباط با خدا و برخورداری از روحیه عارفانه و عابدانه، میزان باور و التزام نسبت به اندیشه‌ها و سیره بنیانگذار جمهوری اسلامی (ره) و مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، میزان آگاهی و بصیرت نسبت به تهدیدات دشمن و آسیبهای فکری، اعتقادی و فرهنگی و میزان پایبندی به شعائر اسلامی و انقلابی» (عقیدتی سیاسی سپاه، ۱۳۸۸: ۷۷).

برنامه درسی تربیتی

تعاریف مختلفی از برنامه درسی شده است مشایخ می‌نویسد: "در بسیاری از موارد برنامه درسی از فهرستی از هدفهای آموزشی و مطالبی تجاوز نمی‌کند که باید در مدارس تدریس شود. در سالهای اخیر مفهوم برنامه درسی گسترش یافته است تا آنجا که برنامه تفصیلی تمام فعالیتهای یادگیری فراگیرنده، انواع وسایل آموزشی، پیشنهادهایی در مورد راهبردهای یادگیری و شرایط اجرای برنامه و... را شامل شده است" (مشایخ، ۱۳۸۹: ۲۴ و ۲۵). در تعریف دیگر، شریعتمداری برنامه درسی را چنین تعریف می‌کنند: "کلیه تجربیات، مطالعات، بحثها، فعالیتهای گروهی و فردی و سایر اعمالی است که شاگرد تحت سرپرستی و راهنمایی مدرسه انجام می‌دهد" (ابراهیمی، ۱۳۷۷: ۱۱-۱۲). صاحب‌نظران فرایند تهیه برنامه درسی را امری مهم و مستلزم همکاری همه بخشهای سازمان آموزشی می‌دانند. "برنامه ریزی و توسعه برنامه درسی مناسب و عملی، وظیفه پیچیده‌ای است و مستلزم درگیری بسیاری از بخشها و نیروهای آموزشی جامعه بزرگتر است که به مساعدت و همکاری برنامه ریزان آموزشی بلند پایه کشور نیاز دارد" (چمن آرا و شاه محمدی، ۱۳۹۱: ۳۸). بعضی از صاحب‌نظران، رسالت برنامه درسی را فقط در حوزه آموزش و یادگیری رشته‌های علمی می‌دانند و اهداف تربیتی و اخلاقی را فوق برنامه تلقی می‌کنند در حالی که گروهی دیگر بر این باورند که اهداف تربیتی و اخلاقی باید در متن برنامه درسی دیده شود. "در برنامه درسی باید راه‌های وصول به الله، اعتقاد به خدا، جاودانگی نفس و قرب الی الله تبیین شود. برنامه درسی

مبتنی بر انسانشناسی اسلامی، لزوماً الگویی تکاملی است. هر گونه برنامه ای که به حرکت انحطاطی یا غیر استعلایی منجر شود با مبانی اسلام سازگار نیست" (شاملی و همکاران، ۱۳۹۰). ما نیز رویکرد اخیر به برنامه درسی را باور داریم.

تقویت ایمان و باورهای دینی و آراستن انسان به کمالات اخلاقی و فضایل معنوی، همانند یک ملاک برای کارآمدی و ارزیابی راهبردهای آموزشی مورد توجه است. هدفهای آموزشی فراتر از دانش اندوزی، مهارت آموزی و نگرش یابی در نظر گرفته می شود. تکامل نفس و تعالی روح و روان یادگیرنده و زمینه سازی برای تحقق جامعه‌ای معنوی به منزله هدف نهایی یادگیری در تمام موضوعهای درسی در کانون فعالیتهای برنامه ریزی آموزشی و درسی قرار دارد.

برنامه‌های درسی نظامهای تعلیم و تربیت، می تواند بهترین موقعیت را برای تبلور و رشد معنویت در افراد فراهم سازد. برنامه درسی، قلب نظام آموزشی است که می تواند زمینه، فرصتهای مناسب، محتوا و نیز روشهای مفیدی را برای پرورش و اعتلای وجود همه جانبه افراد تدارک کند. علاوه براین، دلیل دیگر روی آوردن به برنامه درسی معنوی به نظریات صاحب‌نظران حوزه برنامه درسی بر می گردد. آنان پس از ارزشیابی برنامه درسی در گذشته به این نتیجه رسیده اند که اغلب برنامه های طراحی شده نسبت به بُعد اصلی وجود متری بی توجه بوده است (دهاقانی و نصرافصهانی، ۱۳۹۰).

دوره‌های تربیت فرماندهان و مدیران سپاه

برنامه ریزی تربیتی - آموزشی، موقتی و مقطعی نیست؛ چرا که رسیدن به رشد و تعالی معنوی و تعمیق ایمان و معرفت دینی در سپاه هدفی دائمی است و برنامه ریزی درسی به عنوان فرایند و برنامه درسی به عنوان سند، نقش مؤثری در تربیت دارد. بنابراین برای تربیت نیروی انسانی کارآمد در سپاه دوره‌های تحصیلی متعددی تعریف شده است. هر دوره دارای برنامه درسی خاص است که به تصویب فرمانده کل سپاه می رسد. بین دوره‌های آموزشی سپاه برای فرماندهان و مدیران، مهمترین دوره، دافوس است و بین دوره‌های کوتاه مدت نیز دوره‌های مرکز امامت سپاه است. دوره دافوس بر اساس ماده ۴۷ قانون مقررات استخدامی سپاه برای ایجاد امکان طراحی، فرماندهی و مدیریت رده‌های بالای سپاه تهیه و اجرا می شود که در حال حاضر به دانش آموختگان آن کارشناسی ارشد داده می شود. دوره های مرکز امامت نیز برای توانمندسازی فرماندهان و مدیران سپاه اجرا می شود.

نظر به گستردگی شاخصهای تربیت دینی از دید صاحب‌نظران و پژوهشهای قبلی از یک سو و محدودیت زمانی برای این پژوهش از سوی دیگر، مناسبترین راه تحدید شاخصها بود؛ بدین منظور و برای دستیابی به شاخصهای تربیت دینی در برنامه‌های تربیت دینی سپاه، ابتدا فهرستی از شاخصها تهیه شد و از ده نفر از استادان و مدیران دوره‌های دافوس و مرکز امامت که در حوزه موضوع تربیت دینی اشراف تخصصی داشتند، خواسته شد تا مهمترین عوامل و شاخص را مشخص کنند؛ در نتیجه حسب میزان اهمیت هر عامل و شاخص از نظر آنان فهرستی به این شرح تهیه شد:

- معرفت دینی (مبانی معرفت دینی، اعتقادات و احکام)

- ایمان (تقوا، عبودیت، عمل صالح)

- اخلاق (توکل، حسن خلق، تواضع، حسن گفتار، رعایت اخلاق نظامی، شجاعت، ایثار و

فداکاری، محبت، عدالت و وفای به عهد)

- سیاسی (بصیرت و ولایت‌مداری)

نوع و روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر نوع گردآوری داده‌ها، توصیفی از نوع پیمایشی است. جامعه آماری پژوهش شامل استادان، مدیران، کارشناسان، دانشجویان و دانش‌آموختگان دوره‌های دافوس و شرکت‌کنندگان در دوره‌های توانمندسازی مدیران (دوره شهید کاظمی) در پاییز سال ۱۳۹۲ در مرکز امامت سپاه بوده‌اند. با استفاده از فرمول کوکران حجم نمونه تحقیق ۱۵۰ نفر تعیین شد که برای انتخاب نمونه‌ها ابتدا کل اعضای جامعه آماری به دو گروه دانشجویان - دانش‌آموختگان و استادان - مدیران - کارشناسان تقسیم شدند. سپس با توجه به نسبت جمعیت هر گروه، سهم نمونه آنها تعیین شد. ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه محقق ساخته با ۵۱ سؤال بود که روایی آن با استفاده از روش اعتبار محتوا و پایایی آن با محاسبه آلفای کرونباخ (۰/۹۵۱) تعیین شد. برای توصیف داده‌ها از شاخصهای مرکزی و پراکندگی و برای تحلیل‌های آماری از آزمونهای فریدمن و کروسکال والیس استفاده شد.

یافته های پژوهش

جدول شماره ۱: توزیع فراوانی پاسخگویان بر حسب نوع دوره

دوره	فراوانی	درصد
دافوس	۸۰	۵۳/۳
مرکز امامت	۷۰	۴۶/۷
جمع	۱۵۰	۱۰۰

بیشترین نسبت پاسخگویان (۵۳/۳ درصد) به دوره دافوس بوده مربوط است.

جدول شماره ۲: توزیع فراوانی پاسخگویان بر حسب سن

سن	فراوانی	درصد
تا ۳۵ سال	۲۵	۱۶/۷
۳۶ تا ۴۰	۶۵	۴۳/۳
۴۱ تا ۵۰	۴۷	۳۱/۳
۵۱ سال و بیشتر	۱۳	۸/۷
جمع	۱۵۰	۱۰۰

بیشترین نسبت پاسخگویان (۴۳/۳ درصد) بین ۳۶ تا ۴۰ سال و کمترین نسبت (۸/۷ درصد)

بیش از ۵۱ سال داشته اند.

جدول شماره ۳: توزیع فراوانی پاسخگویان بر حسب وضعیت تحصیلات

تحصیلات	فراوانی	درصد
کارشناسی و کمتر	۴۵	۳۰
دانشجوی کارشناسی ارشد	۲۵	۱۶/۷
کارشناسی ارشد	۷۰	۴۶/۷
دکتری	۱۰	۶/۷
جمع	۱۵۰	۱۰۰

بیشترین نسبت پاسخگویان با تحصیلات کارشناسی ارشد با (۴۶/۷ درصد) و کمترین نسبت

(۶/۷ درصد) دکتری بوده اند.

جدول شماره ۴: توزیع فراوانی پاسخگویان بر حسب نوع وضعیت

گروه	فراوانی	درصد
دانش آموختگان	۱۰۰	۶۷
دانشجویان	۱۲	۸
مدیران و کارشناسان آموزشی	۱۶	۱۰/۵
اعضای هیأت علمی	۲۲	۱۴/۵
جمع	۱۵۰	۱۰۰

بیشترین نسبت پاسخگویان مربوط به دانش آموختگان با (۶۷ درصد) و کمترین نسبت (۸ درصد) به دانشجویان مربوط است.

جدول شماره ۵: آماره‌های توصیفی شاخصهای تربیت دینی

ردیف	شاخص	فراوانی	میانگین	انحراف معیار
۱	مبانی معرفت شناسی	۱۵۰	۳/۰۵۳۳	۰/۵۱۵۳۶
۲	عقاید	۱۵۰	۳/۱۸۶۷	۰/۵۳۵۷۹
۳	احکام	۱۵۰	۳/۱۳۳۳	۰/۵۷۵۴۱
۴	عبودیت	۱۵۰	۳/۰۲۸۳	۰/۳۷۳۷۸
۵	تقوا	۱۵۰	۲/۹۶۶۷	۰/۳۹۷۱۴
۶	عمل صالح	۱۵۰	۲/۹۶۴۴	۰/۴۱۴۴۱
۷	توکل	۱۵۰	۲/۹۹۳۳	۰/۴۳۴۳۰
۸	حسن خلق	۱۵۰	۳/۰۳۱۱	۰/۴۰۷۵۱
۹	شجاعت	۱۵۰	۳/۳۱۷۸	۰/۵۵۸۷۶
۱۰	کرامت	۱۵۰	۳/۰۲۲۲	۰/۳۲۴۶۴
۱۱	بصیرت	۱۵۰	۳/۴۹۱۱	۰/۵۴۰۲۵
۱۲	ایثار	۱۵۰	۲/۸۸۰۰	۰/۴۶۹۴۷
۱۳	ولایت‌مداری	۱۵۰	۳/۴۰۴۴	۰/۵۳۳۱۵
۱۴	محبت ورزی	۱۵۰	۲/۹۳۰۰	۰/۵۴۰۴۱
۱۵	وفای به عهد	۱۵۰	۲/۹۷۷۸	۰/۴۶۴۱۰
۱۶	عدالت	۱۵۰	۲/۸۸۲۲	۰/۴۹۳۲۶

بر اساس جدول، بین ۱۶ شاخص مورد مطالعه، دو شاخص بصیرت (با میانگین ۳.۴۹) و ولایتمداری (با میانگین ۳.۴) در برنامه های درسی دوره های فرماندهان و مدیران سپاه بیش از سایر شاخصها قابل مشاهده بوده است. دو شاخص ایثار و عدالت (با میانگین ۲.۸۸) کمترین تجلی را داشته است؛ بر این اساس می توان گفت که جهتگیری عمده برنامه های درسی دوره های فرماندهان و مدیران به سمت افزایش بصیرت و ولایتمداری است و توجه کمتری بر دو شاخص ایثار و عدالت دارد. البته پایین ترین شاخصها هم دارای میانگین حدود ۳ است که این امر نشان می دهد در کل برابند وضعیت فعلی شاخصهای تربیت دینی در برنامه های درسی فرماندهان و مدیران سپاه نیز در حد قابل قبول است.

جدول شماره ۶: نتایج آزمون فریدمن درباره رتبه بندی شاخصها

رتبه	شاخص	میانگین رتبه
۱	بصیرت	۱۳/۶۸
۲	ولایتمداری	۱۲/۹۲
۳	شجاعت	۱۱/۷۳
۴	عقاید	۱۰/۵۰
۵	احکام	۱۰/۲۱
۶	مبانی معرفت شناسی	۹/۴۰
۷	کرامت	۹/۲۸
۸	حسن خلق	۹/۰۸
۹	عبودیت	۹/۰۷
۱۰	توکل	۸/۸۷
۱۱	وفای به عهد	۸/۸۳
۱۲	عمل صالح	۸/۵۴
۱۳	محبت ورزی	۸/۴۵
۱۴	تقوا	۸/۳۴
۱۵	عدالت	۸/۰۲
۱۶	ایثار	۷/۷۶

Chi-Square = ۴۲۳ / ۸۱۹   df = ۱۷   sig = ۰/۰۰۰

نتایج آزمون فریدمن نشان می‌دهد که تفاوت بین رتبه شاخصها، معنادار است؛ به عبارت دیگر نظر پاسخگویان درباره رتبه شاخصها در برنامه‌های درسی دوره‌های فرماندهان و مدیران سپاه با هم تفاوت معنی داری دارد.

جدول شماره ۷: آماره های توصیفی عوامل تربیت دینی

عامل	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	کمترین	بیشترین
معرفت دینی	۱۵۰	۳/۰۴۱۳	۰/۳۷۵۹۹	۱/۶۰	۴/۰۰
ایمان	۱۵۰	۲/۹۸۶۵	۰/۳۲۳۹۷	۱/۴۴	۴/۰۰
اخلاق	۱۵۰	۳/۰۰۴۳	۰/۳۳۶۶۱	۱/۷۵	۴/۰۰
سیاسی	۱۵۰	۳/۴۴۷۸	۰/۴۷۶۱۸	۲/۰۰	۴/۰۰

بر اساس جدول بین چهار عامل تربیت دینی، عامل سیاسی با ۳.۴۵ بیشترین میانگین را به خود اختصاص داده است و عامل ایمان با ۲.۹۹ پایین ترین میانگین را دارد. لازم به ذکر است که هر دو شاخص عامل سیاسی (بصیرت و ولایتمداری) بین ۱۶ شاخص تربیت دینی رتبه های اول و دوم را به خود اختصاص داده است.

تفاوت میانگین عامل سیاسی با سه عامل معرفت دینی، اخلاق و ایمان ۰/۵ نمره میانگین است در حالی که تفاوت میانگین سه عامل دیگر با هم فقط حدود ۰/۰۵ نمره میانگین است. می توان گفت که تأکید اصلی برنامه های درسی دوره های فرماندهان و مدیران سپاه بر عامل سیاسی است و این تأکید به طور قابل ملاحظه ای با عوامل معرفت دینی، اخلاق و ایمان فاصله دارد.

جدول شماره ۸: نتایج آزمون فریدمن در باره رتبه بندی عوامل

ردیف	عامل	میانگین رتبه
۱	سیاسی	۳/۴۶
۲	معرفت دینی	۲/۴۲
۳	ایمانی	۲/۱۳
۴	اخلاقی	۱/۹۹

$$\text{Chi-Square} = ۳/۱۳۰$$

$$\text{df} = ۳$$

$$\text{sig} = ۰/۰۰۰$$

نتایج آزمون فریدمن نشان می‌دهد تفاوت میان عوامل معنادار است؛ به عبارت دیگر نظر پاسخگویان درباره رتبه عوامل در برنامه‌های درسی دوره‌های فرماندهان و مدیران سپاه با هم تفاوت معنی داری دارد.

جدول شماره ۹: میانگین شاخصهای تربیت دینی به تفکیک دوره های دافوس و شهید کاظمی

دوره	فراوانی	میانگین	انحراف استاندارد
مبانی معرفت شناسی	دافوس	۳/۰۱	۰/۵۶۲۴۰
	شهید کاظمی	۳/۱۰	۰/۴۵۵۲۴
عقاید	دافوس	۳/۱۳	۰/۵۸۱۹۰
	شهید کاظمی	۳/۲۶	۰/۴۷۱۹۹
احکام	دافوس	۳/۰۴	۰/۵۸۳۳۹
	شهید کاظمی	۳/۲۴	۰/۵۴۹۹۹
عبودیت	دافوس	۲/۹۵	۰/۳۵۶۶۷
	شهید کاظمی	۳/۱۲	۰/۳۷۵۲۳
تقوا	دافوس	۲/۹۰	۰/۳۹۰۴۴
	شهید کاظمی	۳/۰۹	۰/۳۹۵۴۰
عمل صالح	دافوس	۲/۸۹	۰/۴۵۲۴۵
	شهید کاظمی	۳/۰۵	۰/۳۵۱۱۵
توکل	دافوس	۲/۹۳	۰/۴۷۴۳۰
	شهید کاظمی	۳/۰۷	۰/۳۷۱۶۷
حسن خلق	دافوس	۲/۹۷	۰/۴۳۴۷۶
	شهید کاظمی	۳/۱۰	۰/۳۶۴۹۳
شجاعت	دافوس	۳/۰۸	۰/۵۰۳۸۴
	شهید کاظمی	۳/۵۹	۰/۴۹۲۰۳
کرامت	دافوس	۲/۹۸	۰/۳۶۱۰۶
	شهید کاظمی	۳/۰۷	۰/۲۷۱۵۳
بصیرت	دافوس	۳/۳۳	۰/۵۳۹۵۶
	شهید کاظمی	۳/۶۸	۰/۴۸۱۴۵
ایثار	دافوس	۲/۷۹	۰/۵۴۳۶۳
	شهید کاظمی	۲/۹۸	۰/۳۴۵۱۱
ولایتمداری	دافوس	۳/۳۰	۰/۵۶۰۲۹
	شهید کاظمی	۳/۵۲	۰/۴۷۶۷۴
محبت ورزی	دافوس	۲/۹۰	۰/۵۹۷۴۶
	شهید کاظمی	۲/۹۶	۰/۴۶۸۷۴
وفای به عهد	دافوس	۲/۹۰	۰/۴۸۳۷۶
	شهید کاظمی	۳/۰۶	۰/۴۳۳۲۹
عدالت	دافوس	۲/۷۷	۰/۵۴۷۵۸
	شهید کاظمی	۳/۰۱	۰/۳۸۸۹۴

بر اساس جدول، برنامه‌های درسی دوره شهید کاظمی (مرکز امامت) در تمام شاخصهای تربیت دینی نسبت به برنامه درسی دوره‌های دافوس وضعیت بهتری داشته است. بیشترین تفاوت میانگین‌ها به ترتیب به شاخصهای شجاعت (با ۰/۵۱ نمره میانگین)، بصیرت (با ۰/۳۵ نمره میانگین) و عدالت (با ۰/۲۴ نمره میانگین) در دوره شهید کاظمی مربوط بوده است؛ ضمناً بین تمام شاخصها، بیشترین انحراف معیار (۰/۵۹۷۴۶) به شاخص محبت و رزی مربوط است که در عین حال بیشترین تفاوت (۰/۱۳ نمره) بین نظر پاسخگویان دو گروه در برنامه‌های درسی آنان بوده است.

جدول شماره ۱۰: نتایج آزمون کروسکال والیس برای مقایسه میانگین رتبه شاخصها برحسب دوره

ردیف	شاخص	دوره	کای دو	سطح معنا داری	میانگین رتبه
۱	معرفت شناختی	دافوس شهید کاظمی	۰/۰۴۱	۰/۸۴۰	۷۶/۱۱ ۷۴/۸۰
۲	عقاید	دافوس شهید کاظمی	۱/۷۰۹	۰/۱۹۱	۷۲/۰۳ ۷۹/۴۷
۳	احکام	دافوس شهید کاظمی	۴/۵۰۳	۰/۰۳۴	۶۹/۶۹ ۸۲/۱۴
۴	عدالت	دافوس شهید کاظمی	۷/۰۱۷	۰/۰۰۸	۶۷/۶۰ ۸۴/۵۳
۵	وفای به عهد	دافوس شهید کاظمی	۳/۳۶۴	۰/۰۶۷	۷۰/۱۹ ۸۱/۵۶
۶	محبت و رزی	دافوس شهید کاظمی	۰/۷۳۲	۰/۵۴۲	۷۳/۷۹ ۷۷/۴۶
۷	ولایت‌مداری	دافوس شهید کاظمی	۵/۹۲۳	۰/۰۱۵	۶۷/۸۲ ۸۴/۲۸
۸	ایثار	دافوس شهید کاظمی	۴/۶۸۸	۰/۰۳۰	۶۹/۴۹ ۸۲/۳۷
۹	بصیرت	دافوس شهید کاظمی	۱۵/۸۰۶	۰/۰۰۰	۶۳/۰۶ ۸۹/۷۱
۱۰	کرامت	دافوس شهید کاظمی	۱/۲۴۷	۰/۲۶۴	۷۲/۶۲ ۷۸/۷۹
۱۱	شجاعت	دافوس شهید کاظمی	۳۱/۷۰۴	۰/۰۰۰	۵۷/۹۴ ۹۵/۵۶

ادامه جدول شماره ۱۰: نتایج آزمون کروسکال والیس برای مقایسه میانگین رتبه شاخصها برحسب دوره

ردیف	شاخص	دوره	کای دو	سطح معنا داری	میانگین رتبه
۱۲	حسن خلق	دافوس شهید کاظمی	۵/۳۵۶	۰/۰۲۱	۶۹/۴۷ ۸۲/۳۹
۱۳	توکل	دافوس شهید کاظمی	۳/۵۵۷	۰/۰۵۹	۷۰/۴۷ ۸۱/۲۵
۱۴	عمل صالح	دافوس شهید کاظمی	۳/۶۳۸	۰/۰۵۶	۶۹/۹۳ ۸۱/۸۶
۱۵	تقوا	دافوس شهید کاظمی	۳/۱۰۲	۰/۰۷۸	۷۰/۴۶ ۸۱/۲۶
۱۶	عبودیت	دافوس شهید کاظمی	۲/۴۸۱	۰/۱۱۵	۷۱/۱۸ ۸۰/۴۴

نتایج آزمون کروسکال والیس نشان می دهد در شاخصهای معرفت شناختی، عقاید، وفای به عهد، محبت ورزی، کرامت، توکل، عمل صالح، تقوا و عبودیت بین نظر دو گروه تفاوت معناداری وجود ندارد ولی در شاخصهای احکام، عدالت، ولایتمداری، ایثار، بصیرت، شجاعت و حسن خلق بین نظر دو گروه تفاوت معناداری وجود دارد و میانگین رتبه این شاخصها در دوره شهید کاظمی از دوره دافوس بالاتر است.

جدول شماره ۱۱: نتایج آزمون کروسکال والیس به منظور مقایسه میانگین رتبه عوامل برحسب دوره

عامل	دوره	کای دو	سطح معنا داری	میانگین رتبه
معرفت دینی	دافوس شهید کاظمی	۳/۳۷۹	۰/۰۶۶	۶۹/۶۸ ۸۲/۱۵
ایمان	دافوس شهید کاظمی	۶/۸۳۷	۰/۰۰۹	۶۷/۰۶ ۸۵/۱۴
اخلاق	دافوس شهید کاظمی	۱۲/۸۳۲	۰/۰۰۰	۶۳/۶۶ ۸۹/۰۳
سیاسی	دافوس شهید کاظمی	۱۳/۳۲۰	۰/۰۰۰	۶۳/۵۵ ۸۹/۱۶

نتایج آزمون کروسکال والیس نشان می‌دهد در عامل معرفت دینی بین نظر دو گروه تفاوت معناداری وجود ندارد ولی در عوامل ایمان، اخلاق و سیاسی بین نظر دو گروه تفاوت معناداری وجود دارد؛ هم‌چنین میانگین تمام عوامل در دوره شهید کاظمی از دوره دافوس بالاتر است؛ این بدان معنی است که میزان انطباق برنامه‌های درسی دوره شهید کاظمی بیشتر از دافوس با عوامل تربیت دینی انطباق بیشتری دارد ضمن اینکه بار سیاسی دوره‌های شهید کاظمی از بار اخلاقی، ایمانی و معرفتی آن بیشتر است.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان داد علاوه بر شاخصهای اشاره شده در پژوهشهای پیشینه تحقیق، که مورد نیاز تربیت دینی فرماندهان و مدیران سپاه است، شاخصهای دیگری مانند بصیرت، ولایتمداری، شجاعت، عدالت، ایثار، شناخت و... نیز برای فرماندهان و مدیران دارای اهمیت مضاعفی است. بین تمام شاخصها شاخصهای بصیرت، ولایتمداری و شجاعت که در قالب برنامه‌های درسی در دوره‌ها به فرماندهان و مدیران عرضه شده، بیشترین تجلی را داشته است؛ بنابراین جهتگیری عمده برنامه‌های درسی دوره‌های فرماندهان و مدیران در سپاه به سمت افزایش بصیرت و ولایتمداری است؛ هم‌چنین شاخصهای ایثار و عدالت نیز در برنامه‌های درسی عرضه شده کمترین تجلی را داشته است. در برنامه‌های درسی دوره‌های فرماندهان و مدیران سپاه بین چهار عامل تربیت دینی، عامل سیاسی بیشترین نمود و تجلی را داشته است و عامل ایمان پایین‌ترین بقیه قرار دارد. بنابراین به نظر می‌رسد مسئولان باید به محتوای برنامه‌های درسی توجه بیشتری کنند؛ به عبارت دیگر در این برنامه‌ها مباحث مبانی معرفتی، اعتقادی، اخلاقی و احکام از مباحث سیاسی کمتر نمود داشته است.

در کل وضعیت شاخصهای تربیت دینی در برنامه‌های درسی دوره‌های فرماندهان و مدیران در مرکز امامت (دوره شهید کاظمی) از دوره دافوس بهتر بوده است. برای این نتیجه دو دلیل قابل عرضه است: اولاً: دوره‌های مرکز امامت که به منظور توانمندسازی فرماندهان و مدیران طراحی شده، جدید و متناسب با نیازهای روز طراحی شده در حالی که طراحی دوره‌های دافوس به سالهای گذشته مربوط است. ثانیاً: دوره دافوس بیشتر به عنوان دوره‌ای تخصصی مورد توجه است

و به مباحث تخصصی بیشتر می پردازد در صورتی که در دوره شهید کاظمی بیشتر سرفصلهای دروس، تربیتی، عقیدتی، و سیاسی است و میزان سرفصلهای دروس مدیریتی آن نسبت به دوره دافوس کمتر است. در نتیجه در بعد تربیتی نسبت به دوره دافوس موفقیت بیشتری به دست آمده است.

پیشنهاها

- ۱ - برنامه های درسی فرماندهان و مدیران سپاه به وسیله کارشناسان تربیتی و دینی، مورد بازنگری قرارگیرد و بر مبنای معرفت دینی (هستی شناسی، خداشناسی و انسان شناسی) ایثار، عدالت و تأکید بیشتری شود.
- ۲ - مسئولان امور تربیتی سپاه می توانند با تدوین برنامه های درسی با رویکرد تربیت دینی و روشهای یاد دهی - یادگیری جدید از برنامه های معنوی و اردوهای علمی و... استفاده کنند که در یادگیری نیز تأثیر بیشتری دارد.
- ۳ - در محیط های آموزشی، تربیتی باید بهترین فرصتها برای تبلور و رشد معنویت در شرکت کنندگان در کل دوره ها (اعم از فنی - تخصصی و یا عقیدتی - سیاسی) فراهم شود تا بستر مناسبی برای تربیت فرماندهان و مدیران با ویژگیها و شاخصهای منطبق با آموزه های اسلامی فراهم شود.
- ۴ - تربیت افراد با ایمان، شجاع، ولایتمدار، بصیر، ایثارگر و... مستلزم حضور مدیران و استادان متخصص و با تجربه در حوزه های تربیتی، تخصصی و دینی است؛ لذا مسئولان سپاه باید با برنامه ای درازمدت نسبت به تأمین و توانمندسازی مدیران، استادان و کارشناسان مراکز آموزشی سپاه با این ویژگیها همت ویژه ای مبذول دارند.
- ۵ - با توجه به محور بودن تربیت دینی در راهبردهای منابع انسانی سپاه، پیشنهاد می شود همایشهای مستمر سالانه ای در حوزه تعلیم و تربیت در سپاه برگزار شود و در هر سال یکی از موضوعات اساسی سپاه در این حوزه مورد بحث و بررسی خبرگان و صاحب نظران قرار گیرد تا مسئولان در طراحی برنامه های درسی از آنها استفاده کنند.

منابع

- ابراهیمی، علی (۱۳۷۷). برنامه ریزی درسی: راهبردهای نوین. تهران: انتشارات فکر نو.
- باقری، خسرو (۱۳۸۷). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. ج ۱. تهران: انتشارات مدرسه.
- بانکی پور فرد، امیر حسین؛ قماشچی، احمد (۱۳۸۴). تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری. تهران: نشر تربیت اسلامی.
- پیرمرادی، هادی؛ خودسیانی؛ مصطفی (۱۳۹۱). بررسی نقش ایمان در دفاع مقدس و جنگ آینده از منظر فرماندهان عالی جنگ. فصلنامه علمی - ترویجی مدیریت و پژوهش های دفاعی. ش ۷۰.
- چمن آرا، افشین؛ شاه محمدی؛ نیره (۱۳۹۰). برنامه ریزی آموزشی و درسی. مجله رشد تکنولوژی آموزشی وزارت آموزش و پرورش. ش ۵. دوره ۲۸.
- داوودی، محمد (۱۳۸۸). تأملی در هدف تربیت اعتقادی. دو فصلنامه علمی - پژوهشی تربیت اسلامی. ش ۹.
- دشتی، محمد (۱۳۷۹). ترجمه نهج البلاغه امیرالمؤمنین علی علیه السلام. قم: انتشارات مشرقین.
- قراگاه تحول و تعالی سپاه (۱۳۹۰). دفتر خود ارزیابی شایستگی پاسداری. تهران: انتشارات معاونت فرهنگی و تبلیغات نمایندگی ولی فقیه در سپاه.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۳). سیری در تربیت اسلامی. ج ۶. تهران: انتشارات دریا.
- رهنمایی، سید احمد (۱۳۸۸). پایه های روان شناختی تربیت دینی. مجموعه مقالات همایش تربیت دینی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- سعید زاده، جهانگیر (۱۳۸۸). بررسی شیوه های حفظ و ارتقاء شاخص های معنویت در سپاه. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.
- شریعتمداری، علی (۱۳۹۰). تعلیم و تربیت اسلامی. ج ۲۳. تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر.
- شکوهی یکتا، محسن (۱۳۷۷). تعلیم و تربیت اسلامی: مبانی و روشها. تهران: شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران.
- صادق زاده قمصری، علیرضا و همکاران (۱۳۸۰). تربیت اسلامی ۶: ویژه آسیب شناسی تربیت دینی. تهران: انتشارات تربیت اسلامی.
- غررالحکم و دررالکلم (۱۳۸۹). ترجمه لطیف راشدی و سعید راشدی. قم: انتشارات پیام علمدار.
- قاسم پور دهقانی، علی؛ نصر اصفهانی، احمدرضا (۱۳۹۰). رویکرد معنوی و برنامه ریزی درسی. فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. س ۱۹. ش ۱۳.
- قلیچی، فائزه (۱۳۸۶). ارائه مدلی برای توانمند سازی اعضای هیأت علمی در سیستم دانشگاه. پایان نامه

کارشناسی ارشد. دانشگاه امام حسین (ع)

کشاورز، سوسن (۱۳۸۷). شاخص ها و آسیب های تربیت دینی. دو فصلنامه علمی - تخصصی تربیت اسلامی.

ش ۶. س سوم.

مشایخ، فریده (۱۳۸۹). میانی برنامه ریزی آموزشی. چ بیست و هشتم. تهران: انتشارات مدرسه.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۶). تعلیم و تربیت در اسلام. چ بیست و هشتم. قم: انتشارات صدرا.

ملکی، حسن (۱۳۸۹). مقدمات برنامه ریزی آموزشی. تهران: انتشارات سمت.

